

הרב אלכס גליקסברג

”ואשי ישראל ותפילתם מהרה באהבה תקבל ברצון”

לבירור היחס שבין 'תפילה' ל'קרבן'

ראשית דבר

שמעון הצדיק במשנה במסכת אבות, פרק א', משנה ב' - אומר: ”על שלושה דברים העולם עומד, על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים”. בדברי הפרשנים המסורתיים על משנה זו אנו מוצאים, שרוב הפרשנים מפרשים ”עבודה” במובן של עבודת הקרבנות, מיעוטם מפרשים מילה זו כפשוטה: עבודה כפיים לקיומו של האדם. דא עקא, שאין בידינו פירוש למונח ”עבודה” במשמעות של תפילה.

יתר על כן, באבות דרבי נתן, פרק ד', משנה ד' - נאמר: ”על העבודה כיצד? - כל זמן שעבודת בית המקדש קיימת. העולם מתברך על יושביו וגשמים יורדין בזמן, שנאמר: 'ולעבדו בכל לבבכם ובכל נפשכם ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש ואספת דגן תירושך ויצהרך ונתתי עשב בשדך לבהמתך...'” פסוק זה מהווה מקור לתפילה בברייתא בתלמוד הבבלי (תענית ב, ע”א): ”איוז היא עבודה שבלב? - הוזה אומר זו תפילה, שנאמר: 'ולעבדו בכל לבבכם'”, ואילו באבות דרבי נתן לעיל, הפסוק מהווה מקור לעבודת הקרבנות!

חסרונו המוחלט של פירוש למילה ”עבודה” במובן של תפילה מביא אותנו לשתי מסקנות:

המסקנה האחת, ששמעון הצדיק וראשוני התנאים, לא ראו את התפילה כחלק מתוך המונח ”עבודה”, ורק בזמן מאוחר יותר התפילה נקשרת למונח ”עבודה שבלב”, ומתוך כך נוצרה אבחנה בחז”ל בין המונח ”עבודה” למונח ”עבודה שבלב”.

מסקנה שנייה מהותית יותר, שמזמן היווצרותה של מסכת אבות עוד בהיות הבית השני, עבודת הקרבנות הייתה בעיני חז”ל עבודת ה' השלטת ואילו עבודת התפילה רק משנית לה. מעמדה של התפילה עולה רק עם חורבן בית שני מחמת ביטול הקרבנות. לפי מסקנה זו התפילה מקבלת מעמד משני ומצומצם במרוצת הדורות עד לחורבן בית שני.

העולה מהמשנה לעיל וממקורות אחרים של חז"ל הוא, שמעמד התפילה בעבודת ה' חסר הוא ביחס לעבודת הקורבנות. גישה זו התחזקה במרוצת הזמן לאור הטעות הנפוצה שהתפילה באה כתחליף לקורבנות ולא כיחידה עצמאית בעבודת ה' העומדת על כנה מימים ימימה.

בבואנו לסקור את תולדות היחס שבין 'קרבן' ו'תפילה' עוד מימי המקרא נגלה, שמעמדה של התפילה מבחינה מעשית ומציאותית לא נגרע ממעמדם של הקרבנות. יתרה מכך, התפילה היוותה בסיס רוחני-פנימי לקרבנות ופעמים ומעמדה היה איתן יותר מהקרבנות. כהוכחה לכך נביא להלן דוגמה ממקור אחד מרבים אחרים. הגמרא במס' ברכות לב, ע"ב אומרת: "אמר ר' אלעזר גדולה תפילה יותר ממעשים טובים, שאין לך גדול במעשים טובים יותר ממשנה רבנו, ואעפ"כ לא נענה אלא בתפילה שנאמר... וגדולה תפילה יותר מן הקרבנות שנאמר..."

א. יסוד התפילה בעולם

יסוד התפילה בעולם למרבה הפלא נמצא אצל הרוצח הראשון עלי אדמות: קין. לאחר שהקב"ה מקלל ומעניש אותו, קין עומד לפני הקב"ה ואומר: "גדול עוֹנִי מנשוא" (בראשית ד', יג). הפרשנים נחלקו האם מילים אלו בתמיהה נאמרו או שמא בלשון וידוי ותפילה. לרש"י - בתמיהה, ולרמב"ן בלשון וידוי ותפילה. כך הם דברי הרמב"ן במקום:

"גדול עוני מנשוא. בתמיהה אתה טוען עליונים ותחתונים. ועוני אי אפשר לטעון, לשון רש"י מבראשית רבה. והנכון בפשט שהוא וידוי, אמר אמת כי עוני גדול מלסלוח, וצדיק אתה ה' וישר משפטיך, אף על פי שענשת אותי הרבה מאד, והנה גרשת אותי היום מעל פני האדמה, כי בהיותי נע ונד ולא אוכל לעמוד במקום אחד הנה אנכי מגורש מן האדמה ואין מקום למנוחתי, ומפניך אסתר, כי לא אוכל לעמוד לפניך להתפלל או להקריב קרבן ומנחה, כי בושתי וגם נכלמתי כי נשאתי חרפת נעורי, אבל מה אעשה כי כל מוצאי יהרגני, ואתה בחסדיך הרבים לא חייבת אותי מיתה.

והעניין שאמר לפניו הנה חטאי גדול והרבית עלי עונש, אבל שמרני שלא אענש יותר ממה שחייבת אותי, כי בעבור שאהיה נע ונד ולא אבנה לי בית וגדרות בשום מקום, יהרגוני החיות, כי סר צלך מעלי. הודה כי האדם איננו נשגב ונמלט בכוחו רק שמירת עליון עליו."

אם כן, יסוד התפילה נלמד דווקא מן הרוצח קין. זכות התפילה פתוחה היא לכל, כדברי נעים זמירות ישראל: "שומע תפילה עדיך כל בשר יבואו" (תהילים ס"ה, ג) - כל בשר במשמע, כולל שפלי רוח כקין שידיו דמים מלאו. חסד עשה הבורא עם ברואיו, ואף רוצח יכול לבקש לפניו רחמים. גם התשובה - מבטאת גילוי מידת החסד של הקב"ה בעולם. לכן, התפילה, התשובה והצדקה מסוגלים לשנות את רוע הגזירה כי יסוד אחד להם - יסוד החסד. בתפילת נעילה ביום כיפור, בשיאו של היום הקדוש, אנו פונים לקב"ה ומציינים לפניו עובדה זו: "אתה הבדלת אנוש מראש, ותכיריהו לעמוד לפניך" - הודיה על זכות התפילה שניתנה רק לאדם כבר מימי ראשיתו של עולם.

מן הראוי לראות את הרקע לרצח הראשון עלי אדמות בהקשר לענייננו. הרצח צומח על רקע הקרבת הקרבנות של שני האחים לפני ה'. הקב"ה שעה לקרבנו של הבל ולא שעה לקרבנו של קין. בסיכומו של דבר, קרבנו של קין לא התקבל לפני ה' אבל תפילתו התקבלה. לאמור: יפה כוחה של תפילה מכוחו של קרבן!

ב. אישי התנ"ך ודעתם על עבודת הקרבנות ע"י העם

בספרים שונים, אישי התנ"ך מעירים ומבקרים על הבעייתיות והמורכבות שבעבודת הקרבנות ע"י העם. להלן מספר מקורות:

1. שמואל א', ט"ו, כב: "ויאמר שמואל החפץ לה' בעולות וזבחים כשמוע בקול ה', הנה שמוע מזבח טוב, להקשיב מחלב אילים".
2. ישעיהו, א', יא: "למה לי רוב זבחים יאמר ה', שבעתי עולות אילים וחלב מריאים, ודם פרים וכבשים ועתודים לא חפצתי".
3. הושע, ב', ו: "כי חסד חפצתי ולא זבח, ודעת אלוקים מעולות".
4. עמוס, ה', כא: "כי אם תעלו לי עולות ומנחותיכם לא ארצה ושלם מריאיכם לא אביט".
5. מיכה, ה', ו-ז: "במה אקדם ה' אכף לאלוקי מרום, האקדמנו בעולות בעגלים בני שנה". הירצה ה' באלפי אילים ברבבות נחלי שמן...".
6. תהילים, נ"א, יח: "כי לא תחפוץ זבח ואתנה, עולה לא תרצה".

המשותף לדברי כולם הוא, שבעבודת הקרבנות של עם ישראל יש עבודה חיצונית-מעשית, וחסרה בה משמעות פנימית-רוחנית. מנגד נוכל לומר, שעבודת התפילה פנימית היא, ואין אפשרות מצד האמת להחצינה ללא תוכן. זה בדיוק ההבדל בין המונח "עבודה" - עבודת הקרבנות המוחצנת, לבין המונח "עבודה שבלב" - עבודת התפילה הפנימית.

ג. שורשי התפילה היהודית

שני שורשים מרכזיים לתפילה היהודית מובאים ע"י חז"ל בתלמודים: השורש הראשון - שלושת התפילות תוקנו ע"י האבות (ע"פ התלמוד הבבלי), או נלמדו מן האבות (ע"פ התלמוד הירושלמי). להבדל המונחים בין שני התלמודים יש משמעות רבה שכן, למונח "תקנה" יש תוקף הלכתי מחייב יותר מן המונח "למידה".

השורש השני - התפילות כנגד הקרבנות.

לכל אחד משורשים אלו ישנם חסרונות. על השורש הראשון קשה - מה מקורה של תפילת מוסף? על השורש השני קשה - מה מקורה של תפילת ערבית? התלמוד הבבלי, במסכת ברכות, דף כו, ע"ב - עונה על שאלות אלו בשעה שהוא מוצא מעין פשרה וגישור בין שני השורשים לעיל: "תפילות אבות תקנום ואסמינהו רבנן אקרבנות".

הווה אומר: מקור התפילות ויסודם הם האבות, בין אם האבות "תקנום" ובין אם מאבות "למדום". כל יסוד ההסמכה לקרבנות הוא מאוחר. שהרי תפילת ערבית נלמדת/מתוקנת מיעקב אבינו וכנגדה אין למעשה קרבן אלא הקטר חלבים ואברים בלבד, ותפילת המוסף המאוחרת אינה נלמדת מן האבות והיא כנגד קרבן מוסף. מסקנת התלמוד מוכיחה שאין התפילות קשורות במקורן לעבודת הקרבנות, ושורשן הוא עצמאי עוד מימי האבות.

נעיר כאן כנגד הדעה הנפסדת שהתפילות נוצרו וגובשו לאחר החורבן עם ביטול הקרבנות. מקורה של דעה זו בהבנה מוטעית של מאמר חז"ל שהתפילות הם כנגד קרבנות התמיד בבוקר ובין הערביים (שחרית ומנחה), וכנגד אברים ופדרים הנאכלים כל הלילה (ערבית). את המילה "כנגד" פירשו הם בטעות במובן "במקום", ולא כפי שצריך לפרש במובן של "כמור" או "מול". כלומר, זמני התפילות ומספרן מקבילים לקרבנות, ואין התפילות מהוות תחליף לקרבנות. התפילה עמדה על מכוונה מקדמת דנא: לפני, לצד ולאחר היות הקרבנות.

ד. מתפילה אקראית לתפילת קבע

שני שורשי התפילה היהודית לעיל מבטאים בתוכם את המתח שבין תפילה אקראית וספונטנית לבין תפילה קבועה ומנוסחת. יתכן להסביר שהמחלוקת בנושא שורשי התפילה היהודית נעוץ בשאלה: מהי התפילה הרצויה - קבועה או שמא ספונטנית?

המצדדים בדעה שהאבות הם הבסיס לתפילה, רואים בה את הצד הספונטני. האבות התפללו לעת מצוא ללא טקסיות וללא גינונים מיוחדים, כמו כל מתפללי המקרא. המצדדים בדעה שהקרבות הם היסוד לתפילה, רואים את התפילה כחלק מעבודת ה' הקבועה, המתנהלת באופן מסודר: בציבור, בזמן ובנוסף קבוע כמו עבודת הקרבות.

מסקנת התלמוד הבבלי שהתפילה שורשה באבות ולאחר מכן רבן הסמיכו אותה על הקרבות, מבטאת את האמת ביחס לתולדות התפילה. בזמן המקרא הייתה התפילה אקראית וספונטנית ובמשך הזמן התגבשה התפילה והייתה לתפילת הקבע בכל המובנים.

גיבושה של תפילת הקבע לא היה פשוט כלל ועיקר אצל חז"ל, חששם היה שהיסוד הספונטני יגרע ויפגום בעבודת התפילה. דבר זה עולה ממקורות תנאיים מוזמן החורבן. התנא ר' שמעון (בן נתנאל), מבקש מאיתנו: "אל תעש תפילתך קבע אלא רחמים ותחנונים..." (אבות ב', יג). ר' אליעזר, סובר אף הוא: "העושה תפילתו קבע, אין תפילתו תחנונים" (ברכות ד', ד). שני תנאים אלו שחיו בזמן החורבן חששו שהתפילה תמלא באופן מוחלט את מקומם של הקרבות מבחינת הקיבוען וחוסר היכולת ליצור תפילות חדשות.

אין להתעלם מן העובדה שבאותו זמן נעשים מאמצים לתקן תפילה קבועה לכל ישראל. תפילת שמונה עשרה, ובכללה תפילת ערבית, התקבלה כתפילת הקבע ע"י רבן גמליאל ובית דינו ביבנה למורת רוחו של ר' יהושע (ברכות ד', ג, וכן תלמוד בבלי, ברכות כז, ע"ב).

ראוי להעיר, שר' שמעון, ר' אליעזר ור' יהושע כולם תלמידיו של רבן יוחנן בן זכאי היו. בדור המעבר שלאחר החורבן ניכר מתח רב בין רבן יוחנן בן זכאי לבין רבן גמליאל בשאלת הסמכות התורנית ותקנותיה בדור יבנה שלאחר החורבן. דוגמא מאפיינת למתח גדול זה אנו מוצאים בשאלת מיסוד תפילת הקבע כדלעיל, ובשאלת מיסוד לוח עברי קבוע ומחייב לדורות (ראש השנה, ב', ח-ט).

האמוראים צועדים בעקבות קודמיהם התנאים. בשני התלמודים הם מסתייגים מתפילה קבועה ללא חידוש. "מאי קבע... רבה ורב יוסף דאמרי תרוייהו כל שאינו יכול לחדש בה דבר" (בבלי ברכות כט, ע"ב); "ר' אבהו בשם ר' אלעזר ובלבד שלא יהיה כקורא באיגרת, רבי אחא בשם רבי יוסי צריך לחדש בה דבר בכל יום... רבי אלעזר היה מתפלל תפילה חדשה בכל יום, רבי אבהו היה מברך ברכה חדשה בכל יום" (ירושלמי ברכות פרק ד', ה"ג).

ראוי לציין: דווקא התפילה המקראית הספונטנית מהווה בסיס הלכתי לתפילת הקבע. חז"ל בתלמוד הבבלי (ברכות לא, ע"א) למדו באריכות כיצד להתפלל את תפילת הקבע מתפילת היחיד הספונטנית של חנה (שמואל א', א'). בסיס הלכתי זה התקבל להלכה למעשה במרוצת הדורות. לאמור, גם תפילת

היחיד המבטאת פרץ של משאלות לב, מחויבת למסגרת מעשית ראויה המאפשרת התעלות המתפלל בשעת תפילתו לבורא עולם. ריבוי ההלכות הנלמדות מתפילת חנה עשוי להביא אותנו לידי מסקנה מוטעית: שלתפילה כמו לקרבן יש ביטויים של חיצוניות. לא כן: קיים הבדל מהותי בין שני סוגים של פנים חיצוניים אלו מבחינת מקומם ומשמעם. שכן, בתפילה - הפן החיצוני הנלמד מתפילת חנה בא ליצור אך ורק מסגרת ראויה לתפילתו של המתפלל, ואילו בקרבן עבודת הקרבן החיצונית שלטת לאורך כל זמן ההקרבה, והפן הפנימי נראה לכאורה שולי וטפל.

ה. "ונשלמה פרים שפתינו" - משמעות חדשה

הנביא הושע, שחי בזמן הבית, מבקש בפרק י"ד, פסוק ג: "קחו עמכם דברים ושובו אל ה' אמרו אליו כל תישא עון וקח טוב, ונשלמה פרים שפתינו". פרשני המקרא, חז"ל ובעלי ההלכה מבינים פסוק זה כפשוטו: עם חורבן הבית וביטול עבודת הקרבנות אנו משלימים את חסרונם של הקרבנות ע"י התפילות.

אציע כאן הצעה חדשה, ברוח הדברים, לפירוש הפסוק בהושע: "ונשלמה פרים שפתינו" - כוונת הכתוב היא, ששלמותם של הפרים היא בשפתיים, בתפילה, שהרי על כך טוענים אישי התנ"ך, והושע בכללם (ראה לעיל פסקה ב', בפסוק במקור 3): אין הקרבן מלווה בתוכן פנימי-רוחני של וידוי ו/או תפילה ("תודה"). שלמותם של הקרבנות היא בתוכנם הפנימי-רוחני ולא בעבודתם החיצונית-מעשית. הקרבן המושלם הוא הקרבן המלווה בשעת הקרבתו בתפילה המשלימה אותו, הווה אומר: "ונשלמה פרים שפתינו" שלמותם של הקרבנות היא בתפילה!

ועוד, הקרבן מוגבל ותלוי הוא בזמן ובמקום. אין מקריבים קרבן בלילה, אין מקריבים קרבן שלא במקום אשר יבחר ה', ואפילו מחשבה בלבד של פיגול אוסרתו. אולם, התפילה קיימת מששת ימי בראשית עד עולם, שאינה תלויה לא בזמן ולא במקום: כל בן אנוש יכול לפנות אל הקב"ה בכל אתר ובכל עת. המדרש בשיר השירים רבא, פרשה ה', מטיב לבטא רעיון זה לעליונותה של התפילה: "אני ישנה ולבי ער - אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה ... אני ישנה - מן הקרבנות, ולבי ער - לקריאת שמע ותפילה, אני ישנה - מבית המקדש, ולבי ער - לבתי כנסיות ובתי מדרשות...".

ו. נבואת ישעיהו ו"ברכת עבודה" ביטויים לשילוב הנכון

הנביא ישעיהו, בפרק נ"ו, פסוק ז, מנבא על בניית בית המקדש לישראל ואמות העולם הנקרא "בית תפילה". עבודת המקדש המתוארת על ידי הנביא מושתתת על התפילה. בלשון הפסוק: "והביאותים אל הר קודשי ושמחתים בבית תפילתי עולותיהם וזבחייהם לרצון על מזבחי, כי ביתי בית תפילה יקרא לכל העמים". הוזה אומר, הקרבנות יהיו לרצון לפני ה' מכיוון שהבית הוא "בית תפילה" - התפילה היא היסוד הפנימי לעבודת הקרבנות! אף "ברכת עבודה" הנאמרת בתפילת עמידה בכל ימות השנה, מבטאת בתוכה את הרעיון שבנבואת ישעיהו בדבר היחס הנכון שבין 'קרבן' לתפילה: "רצה ה' אלוהינו בעמך ישראל ולתפלתם שעה, והשב את העבודה לדביר ביתך, ואשי ישראל ותפלתם מהרה באהבה תקבל ברצון, ותהי לרצון תמיד עבודת ישראל עמך".

דומה, ששילוב נכון בין שתי עבודות ה' אלו - 'קרבן' ו'תפילה' - מוצא את ביטויו בתוכן ברכה זו. עבודת ה' בדביר הקודש מורכבת מ"אשי ישראל ותפילתם", אין עבודת קרבנות ללא תוכן של תפילה פנימית המלווה את מעשה ההקרבה, ורק אם קיים שילוב נכון אזי מתקבלים הם לפני ה' תמיד באהבה וברצון.

נתפלל שנבואת ישעיהו ותוכנה של "ברכת עבודה" יתממשו בבית השלישי שיבנה ויכונן במהרה בימינו, אמן סלה!